

В. М. ПАСТЕРНАК

*Вікторія Миколаївна Пастернак, викладач
Навчально-наукового інституту права, психології
та економіки Львівського державного університету
внутрішніх справ*

ФОРМА ПРАВОЧИНУ – НЕВІД’ЄМНА ЧАСТИНА ЙОГО ДІЙСНОСТІ

Під умовами дійсності правочину розуміють передбачені законом вимоги, яким повинен відповідати будь-який правочин. Звичайно, що умови дійсності правочину залежить від виду правочину, його характеру, змісту, суб’єктного складу, об’єкта. Стаття 205 цивільного кодексу України передбачає, що правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом. Але у тих випадках, коли закон не встановлює обов’язкової форми, сторони можуть обирати її на власний розсуд. Порухення форми угоди ще не є підставою для визнання її недійсним. Правочини можуть укладатися в усній, письмовій та нотаріальній формі, яку визначають самі сторони. В окремих випадках законодавець вимагає конкретної форми правочину під страхом його недійсності.

Дане питання досліджували у своїх наукових статтях і працях такі науковці: К. Андреева, О. Дзера, В. Карабань, О. Кот, В. Кучер, В. Мозолін, Д. Павленко, В. Цікало, Є. Харитонов, Н. Хатню та інші.

Мета статті: проаналізувати форму правочину як невід’ємну частину його дійсності.

Форма правочину є однією з умов її дійсності. Як юридичні, так і фізичні особи, укладаючи угоду, повинні чітко виражати свою внутрішню волю та узгоджувати зовнішнє волевиявлення волі з проявом внутрішнім. Для того, щоб воля як явище суб’єктивне набула юридичного значення, їй необхідно надати певне об’єктивне вираження, тобто форму. Форма – це спосіб, за допомогою якого фіксується волевиявлення сторін, спрямоване на укладення угоди.

Стаття 205 Цивільного кодексу України розкриває зміст об’єктивного вираження цієї форми, яка, врешті, одночасно відображає способи зовнішнього волевиявлення суб’єкта правочину. Цивільним кодексом України (ст. 205) передбачає дві форми вчинення правочину: усну й письмову. У тих випадках, коли закон не встановлює обов’язковості певної форми, сторони можуть обирати її на власний розсуд. При цьому маються на увазі випадки, передбачені законом, а не іншими нормативно-правовими актами.

Законодавство надає мовчанню значення вияву волі особи, хоча воно формально не має ознак зовнішнього вияву, але фактично є ним і при цьому відрізняється від конклюдентних дій, при здійсненні яких воля знаходить вираження зовні.

Усно можуть бути вчинені правочини, які повністю використовуються сторонами в момент їх вчинення (ст. 206 Цивільного кодексу України), наприклад, купівля фізичною особою речі в магазині, що супроводжується одночасною сплатою ціни речі та її передачею покупцю. У такому самому порядку вчиняються усні правочини за участю юридичних осіб, закон лише зобов’язує продавця у випадках їх вчинення видати юридичній особі, яка сплатила за товар, документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних продавцем коштів. Не можуть бути вчинені в усній формі правочини, щодо яких потрібне нотаріальне посвідчення або державна реєстрація, а також правочини, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

За домовленістю сторін усно можуть вчинятися правочини на виконання договору, укладеного письмово. Однак укладатися в усній формі правочини можуть лише за таких умов: укладення у письмовій формі правочину, на виконання якого укладаються такі договори; відсутність у законі норм, які забороняли б укладення такого договору в усній формі; відсутність заборони його укладення в усній формі у договорі, на виконання якого він укладається.

Як уже зазначалося, порушення форми угоди саме по собі ще не є підставою для визнання її недійсною (ст. 45 Цивільного кодексу). Подібне можливе лише у випадку, коли такий наслідок прямо визначений відповідним законом. Отже, заінтересована сторона чи суд мають послатись на конкретний закон, що передбачає подібні наслідки для конкретного виду спірних угод¹.

Що стосується укладення договорів у письмовій формі, то у новому Цивільному кодексі вперше у самостійній статті (ст. 207) визначено вимоги до письмової форми.

Передбачаються два способи письмового оформлення правочину. Письмовою формою буде вважатися таке оформлення правочину, яке забезпечує фіксацію змісту правочину в одному документі (довіреності, заповітів) або в кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися учасники правочину. Воля сторін може бути виражена також за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв’язку, але за умови наявності достатніх ознак їх приналежності стороні даного правочину. Сформульований текст обов’язково має бути підписаний стороною (сторонами). Під підписанням правочину необхідно розуміти скріплення тексту оригінальною позначкою, притаманною лише цій особі. Правочини

юридичної особи мають бути підписані особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюються печаткою.

Вчинення правочинів із застосуванням факсимільного відтворення підпису, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису можливе лише у випадках, встановлених цивільним законодавством, або за наявності письмової згоди сторін із зафіксованими у ній зразками відповідного аналога їх власноручних підписів.

Як і в ЦК УРСР, у новому ЦК визначено умови вчинення письмових правочинів фізичними особами, які внаслідок хвороби або фізичної вади не можуть підписатися власноручно.

У ст. 208 Цивільного кодексу України визначаються випадки, в яких укладення правочину у письмовій формі є обов'язковим. При цьому мається на увазі проста (звичайна) письмова форма. За загальним правилом у письмовій формі мають вчинятися усі правочини між юридичними особами, незалежно від виду правочину та сфери його застосування. У письмовій формі належить оформляти правочини, якщо хоча б однією стороною є фізична особа, а другою – юридична особа. Зазначене правило не застосовується до правочинів, які можуть вчинятися усно відповідно до ч. 1 ст. 206 Цивільного кодексу.

Законодавець передбачає обов'язкову письмову форму для фізичних осіб між собою на суму понад двадцять розмірів неподаткового мінімуму доходів громадян, за винятком правочинів, вчинюваних усно відповідно до ч. 1 ст. 206 Цивільного кодексу.

До інших правочинів, щодо яких закон вимагає письмового оформлення, зокрема, належать: правочини щодо забезпечення виконання зобов'язань (ст. 547); договори дарування майнового права, дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, дарування речей, які мають особливу цінність (ч. 3, 4 ст. 719); договір ренти (ст. 732); договори найму транспортних засобів між юридичними особами (ст. 799); договір найму житла (ст. 811); певні види договору зберігання (ст. 937); договори страхування (ст. 981); договори управління рухомим майном (ст. 1031); договори позики на суму понад десять розмірів неподаткового мінімуму доходів громадян (ст. 1047).

Письмова угода складніша порівняно з усною, але має низку переваг:

- 1) привчає учасників цивільного обігу до порядку шляхом чіткого виявлення своєї волі;
- 2) дає змогу вільно користуватися текстом документа, а під час укладання – вносити корективи в юридичний зміст угоди;
- 3) сприяє з'ясуванню справжнього змісту угоди;
- 4) точніше закріплює дію угоди в часі;
- 5) дає змогу ознайомитися з умовами угоди безпосередньо за текстом і переконатися в її укладенні;
- 6) на відміну від усної, може виступати доказом за виникнення спору між сторонами;
- 7) дає змогу перевірити дійсність документа і полегшує контроль за законністю угоди;
- 8) дає можливість мати кілька ідентичних примірників угоди².

Недійсність правочинів внаслідок недотримання форми залежить від того, яку форму встановлено законом або за домовленістю сторін для того чи іншого правочину.

Відповідно до Цивільного кодексу неологі форми правочину може полягати у:

- а) недодержанні простої письмової форми правочину;
- б) недодержанні нотаріальної форми правочину.

Фізичні чи юридичні особи мають право посвідчити нотаріально будь-який правочин. Цивільний кодекс України не встановлює загальнообов'язковості нотаріального посвідчення правочинів. Нотаріальна форма можлива за домовленістю сторін, а необхідна лише тоді, коли це прямо встановлено законом (ст. 209 Цивільного кодексу). Якщо сторони вирішили посвідчити нотаріально укладений ними правочин, то нотаріус чи інша особа, уповноважена згідно із Законом України «Про нотаріат», не може відмовити в такому посвідченні, за винятком випадків, коли правочин не відповідає вимогам ст. 203 ЦК України.

Випадки обов'язкового нотаріального посвідчення правочинів передбачені як Цивільним кодексом (ст.ст. 245, 577, 657, 719, 745, 793, 799, 1031, 1247), так і окремими законами (ст. 13 Закону України «Про заставу»; ст. 27 Закону України «Про приватизацію державного майна»; ст. 6 Закону України «Про оренду землі»; ст. 95 Сімейного кодексу України).

Одно- або дво- і багатосторонні правочини, обов'язкової нотаріальної форми яких не дотримано, вважаються нікчемними (ст.ст. 219–220 Цивільного кодексу України).

Зрозуміло, що оскільки нотаріальному посвідченню угоди надається велике значення, таке посвідчення повинно відбуватися у суворо окреслених межах і здійснюватися лише особами, спеціально уповноваженими на це Законом України «Про нотаріат».

Щодо окремих правочинів, закон вимагає не лише відповідної форми, а й державної реєстрації. З державною реєстрацією правочину пов'язується настання відповідних правових наслідків. Згідно з ч. 1 ст. 210 Цивільного кодексу України такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації. Тобто, до здійснення державної реєстрації укладений стороною (сторонами) правочин не є вчиненим та не може породжувати будь-які правові наслідки. Однак статті глави 16 Цивільного кодексу безпосередньо не передбачають недійсність правочинів, щодо яких не дотримано вимоги закону про державну реєстрацію. Тому вирішувати питання про правові наслідки порушення правил про державну реєстрацію правочину необхідно з урахуванням також тих положень закону, які безпосередньо визначають правочини, що потребують державної реєстрації³.

Правочин, який підлягає державній реєстрації, вважається вчиненим з моменту його державної реєстрації. Тобто, можна сказати, що незареєстрований правочин не набуває чинності. Відповідно до ст. 125 Земельного кодексу України право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди і його державної реєстрації. Отже, Цивільний кодекс України не містить достатніх правових підстав для визнання незареєстрованого правочину, для якого потрібна державна реєстрація недійсним⁴.

Відповідно до ст. 182 ЦК України право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації. Порядок проведення державної реєстрації прав на нерухомість та підстави відмови в ній встановлюються законом. Однак такий законопроект поки що перебуває на розгляді Верховної Ради України. Тому державна реєстрація та органи, що її вчиняють, визначаються нормативно-правовими актами, зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 року.

Незважаючи на те, що законодавець, як правило, не визначає правових наслідків недотримання положень про державну реєстрацію правочинів, вони так чи інакше впливають із контекстів певних правових норм ЦК. Так, відповідно до ч. 1 ст. 210 ЦК такі правочини є вчиненими з моменту їх державної реєстрації. Тому вони не можуть спричинити для їх суб’єктів бажаного правового результату, а врешті – і відповідних прав та обов’язків його сторін. Більш однозначно вирішене це питання щодо договірних правочинів, спрямованих на перехід права власності, оскільки згідно зі ст. 334 ЦК, якщо договір про відчуження майна підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту такої реєстрації. Отже, за її відсутності набувала майно за договором права власності не може виникнути.

Державну реєстрацію правочинів слід відрізнити від їх недержавної реєстрації, що здійснюється у деяких випадках на вимогу закону. Так, наприклад, правочини, укладені на товарній біржі, є вчиненими з моменту їх реєстрації на біржі (ст. 15 Закону України «Про товарну біржу»)⁵.

Правочини, що вчиняються батьками (усиновлювачами), не можуть суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей. Вони діють від їхнього імені в їхніх інтересах як законні представники, тим самим доповнюючи недостатню дієздатність дитини. Закон передбачає, що правочини, вчинені батьками (усиновителями), не повинні бути спрямовані на обмеження як духовних, так і майнових прав дитини.

Отже, можемо зробити такі висновки. Щоб правочин мав належну юридичну силу, він повинен задовольняти низку умов. До них належать такі умови: а) про форму; б) про сторони; в) про зміст правочину; г) про відповідність внутрішньої волі волевиявленню сторін.

Ці умови різнобічні й залежать у більшості випадків від характеру правочину. Для деяких правочинів закон встановлює особливий порядок здійснення, або реєстрацію у відповідних державних органах. Ці вимоги також охоплюються поняттям «умови дійсності правочинів».

Разом із тим існує і низка загальних вимог, яким повинен відповідати будь-який правочин. До них належать такі вимоги:

- зміст правочину не повинен суперечити цивільному законодавству та моральним принципам суспільства;
- фізичні та юридичні особи повинні враховувати межі дозволеності правочинів та призначення їх у суспільстві, дотримуватись вимог цивільного законодавства;
- укладати їх можуть лише особи, які мають у тому чи іншому обов’язку дієздатність, тобто воля яких характеризується достатньою психічною зрілістю. До досягнення повноліття фізичні особи наділені мінімальною або частковою дієздатністю і мають право вчиняти правочини, прямо обумовлені в законі. Повнолітні фізичні особи (громадяни), визнані недієздатними в судовому порядку, взагалі не можуть укладати правочини і за них угоди укладають опікуни в межах своєї компетенції. Фізичні особи, обмежені судом в дієздатності, можуть укладати лише дрібні побутові правочини.

Наявність правочину свідчить про те, що обидва учасники бажали укласти правочин, а також, що зовнішній вираз волі відповідає внутрішньому. Це означає, що необхідна єдність внутрішньої волі й волевиявлення, у тому випадку, коли у правочині воля відсутня (мало місце насильство, особа перебувала під впливом погрози, обману і т. ін.).

При укладенні правочину обов’язкове дотримання передбаченої законом форми (простої або нотаріальної), якщо порушення цієї форми тягне за собою відповідно до закону визнання правочину недійсним.

Правочин має бути реально спрямований на виникнення обумовлених ним правових наслідків, тобто його необхідною умовою є єдність волі і волевиявлення. Волевиявлення, здійснене без мети вчинення правочину, а лише для виду або для прикриття собою іншого правочину, впливає на дійсність правочину.

¹ Договір по советскому гражданскому праву (общие положения) учебное пособие. канд. юр. наук, доцент В. Н. Можейко. ВЗФЭИ. – М., 1941. – С. 38.

² Хатнюк Н. С. Порушення форми угоди як підстава визнання угоди недійсною // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ України, 2001, вип. 5. – С. 44.

³ Там само. – С. 45.

⁴ Карabanь В. Спонування до укладення цивільно-правового договору: правозастосовний та правотворчий аспекти // Право України, 2000. – № 10. – С. 26.

⁵ Закон України «Про товарну біржу» від 10.12.1991 № 1956 – 12 (Відомості Верховної Ради України (ВВР) № 10. – Ст. 139).

Резюме

Пастернак В. М. Форма правочину – невід’ємна частина його дійсності.

У теорії цивільного права існує поняття обов’язкової та довільної форми, але більш поширеним є такий перелік форм угоди: усна та письмова форми, проста письмова та нотаріальна. Угода, для якої законом не встановлена певна форма, вважається такою укладеною, якщо з поведінки особи видно її волю укласти угоду, під цим законодавець розуміє конклюдентні дії. Конклюдентними вважаються дії, які є безпосереднім виявом волі у формі міміки – жести, рухи частинами тіла – вони можуть прирівнюватися до слів. Отже, вимоги до письмової форми угод фактично не можуть поширюватися на конклюдентні дії. Обов’язкових вимог щодо словесної форми – усної чи письмової – для угод, які укладаються шляхом конклюдентних дій, в законодавстві не зазначено. Наприклад, прийняття спадщини може бути здійснене шляхом подачі заяви або фактичного вступу спадкоємця в управління чи володіння майном.

Ключові слова: правочин, фізична особа, юридична особа, письмова форма, договір, укладений, неукладений.

Резюме

Пастернак В. Н. Форма юридического акта – неотъемлемая часть его действительности.

В теории гражданского права существует понятие обязательной и произвольной формы, но более распространенным является следующий список форм соглашения: устная и письменная формы, простая письменная и нотариальная. Соглашение, для которого законом не устанавливается определенная форма, считается также заключенным, если по поведению лица видно его желание заключить соглашение, под этим законодатель подразумевает конклюдентные действия. Конклюдентными действиями считаются действия, являющиеся непосредственным проявлением воли в форме мимики – жесты, движения частями тела – они могут приравниваться к словам. То есть, требования к письменной форме фактически не могут распространяться на конклюдентные действия. Обязательных требований относительно словесной формы – устной или письменной – для соглашений, которые заключаются путем конклюдентных действий, в законодательстве не указано. Например, принятие наследства может быть осуществлено путем подачи заявления или фактического вступления наследника в управление или владения имуществом.

Ключевые слова: юридический акт, физическое лицо, юридическое лицо, письменная форма, договор, заключенный, незаключенный.

Summary

Pasternak V. Form of a legal act – an integral part of its validity.

In civil law theory there is a notion of obligatory and discretionary form, but more common is the following list of the forms of an agreement: verbal and written forms, a simple written and notarized forms. An agreement, for which the law does not establish a certain form, is regarded as concluded if behavior of a person shows the person’s will to conclude the agreement and under this legislation understands implied acts. As implied acts are regarded those acts that appear to be a direct manifestation of the will in the form of facial expressions – gestures, body movements – they can be equated to the words. That is, requirements to the written form can not be actually applied to the implied acts. Mandatory requirements to the worded form – verbal or written – of the agreements concluded by way of implied acts are not specified in legislation. For example, acceptance of inheritance can be made by way of submitting the statement or by way of actual entering of the heir into management or possession of property.

Key words: legal act, natural person, legal person, written form, agreement, concluded, unconcluded.

Отримано 15.04.2013

УДК [346.9:347.963.965](091)

О. В. РОССИЛЬНА

Ольга Василівна Россильна, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА
В ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ПРОЦЕСІ**

Господарські спори розглядаються судом за участі представників однієї або обох сторін. Інститут представництва у господарському процесі є однією з форм реалізації гарантованої Конституцією України правової допомоги і захисту прав та законних інтересів осіб. Для об’єктивної оцінки сучасного стану та подальших тенденцій розвитку будь-якого явища необхідно здійснити аналіз історії становлення відповідного питання.

До історії розвитку інституту процесуального представництва зверталось багато вчених різної галузевої спрямованості. Так, серед представників науки цивільного права і цивільного процесу зазначена тема розглядалась у роботах В. Граніна, І. Доманової, Г. Лазько, І. Павлуника, Є. Северової, С. Халатова, С. Чванкіна та ін. У межах розвитку адміністративного процесу це питання висвітлювали О. Анпілогов, В. Заяць та ін. Проте в науці господарсько-процесуального права на сьогодні ще не здійснено комплексного дослідження інституту представництва, зокрема його історичного аспекту.